

Шайжигитова Б.А.

МАНАС ҮЧИЛТИГИНДЕГИ АЙРЫМ ЭТНОНИМДЕР ЖАНА ЛЕЙЛЕК ГОВОРУ

Шайжигитова Б.А.

НЕКОТОРЫЕ ЭТНОНИМЫ И СЛОВА ИЗ ТРИЛОГИИ “МАНАС” С ЛЕЙЛЕКСКИМ ГОВОРом

B.A. Shaijigitova

SOME ETHNONYMS AND WORDS OF THE TRILOGY “MANAS” WITH LEILEK DIALECT

УДК: 811.51

Макалада “Манас” үчилтигиндеги айрым этнонимдердин жана сөздөрдүн Лейлек говорунда кездешиши жөнүндө сөз болот. Ындыстан, баяндос, бедөө этнонимдеринин жана даш казан, чар дары сөздөрүнүн маанилери чечмеленет. Бул этнонимдердин жана сөздөрдүн Лейлекте кеңири колдонулушу мисалдар менен тастыкталат.

Негизги сөздөр: Манас үчилтиги, этноним, ындыстан, баяндос, бедөө, даш казан, чар дары.

В статье говорится о связи некоторых этнонимов и слов из трилогии “Манас” с Лейлекским говором. Толкуются значения этнонимов Ындыстан, баяндос, бедөө и слов даш казан, чар дары. Широкое использование этих этнонимов и слов в Лейлекском говоре подтверждается примерами.

Ключевые слова: трилогия “Манас”, этноним, ындыстан, баяндос, бедөө, даш казан, чар дары.

The article refers to the connection of some ethnonyms and words of the trilogy “Manas” with Leilek dialect. Interprets summary of ethnonyms Yndystan, bayandos, bedoo and words dash kazan, char dary. The widespread use of these ethnonyms and words Leilek dialect supported by examples.

Key words: the trilogy “Manas” ethnonym yndystan, bayandos, bedoo, dash kazan, char dary.

СССРдин маалында Лейлек району республиканын да, областка караган Оштун да борборунан алыс жайгашканына карабай “Манасын” көкүрөгүнө кыттай сактап, сактап эле тим болбой аны мааниси окшош, жакын сөздөр менен атап, салыштырып сөз казынабызды байытып келди десек аша чапкандык болбос. Буга мисал “Манас” үчилтигиндеги түпкү мааниси этнонимдик түшүнүк (дашт-и-кыпчак, бедуин) эпосто даш казан, бедөө ат деп берилиши, инди же ындыстан, баяндос этнониминин маанилеринин кеңейтилген түшүнүккө, чар дары сөзүнүн ар кошкон деген мааниси менен “чар уруу” этнонимдик түшүнүктүн пайда болушуна алып келди.

Шоорук кан Манастан женилип, кызы Акылайды тартууга бергендеги тоюнан (Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча):

Тоюна токсон мал союп,
Толгон оюн-тамаша
Дүнүйөнү тең коюп
Ичкени арак, мысалдаш
Акылайдын тоюнда
Ындыстан журту аралаш,

Кымбатың Манас баарында

Кырк чоронун баарысы

Кызыкты көрдү кайран баш (С.К. Манас, 472-бет).

Сагымбай Орозбак уулунда :

Кезектен уулу Шоорук кан

Касиреттүү бу бир жан (201-бет).

Өзү келип жатылган Шоорук кандын кыргыздардан жеңилиши (к.б.в., 1- китеп, Манас):

Кесектин уулу Шоорук кан

Мына ушундай буулуккан,

Кесиреттүү бу бир жан,

Таянганы Индистан,

Кабары жок мурунтан

Кайнап жаткан кыргыздан (к.б.в., 1 – Манас. 1- китеп, 149-б.).

Кесектин уулу Шоорук кан дегени ичкилик уруусунда кесек уруусу бар экендиги маалым. Таянганы ындыстан деген сап турат. Ындыстан – кесек уруусунун эшкара уругундагы топ. Эшкаранын ындыстан тобунан белгилүү сүрөтчү, карикатурист – Абдусалам Абдырахманов. Бул “тарыхчы, санжырачылардын жумушу,” – деп көз жумдуга салып, кол шилтей өтүп кетүүнү эп көрбөдүк.

Элибиздин мекенчил уулдарынын бири – Нурбек Жолдошев. Өзүнүн изденүүсүнүн натыйжасында элдердин ичиндеги уруулар жөнүндө бир нече, алсак, “Дөөлөс”, “Тейит”, “Накай” жана “Кесек” деген китептерин окурман журтуна тартуулады. Жана биз жогоруда сөз кылган кесек уруусу жөнүдө жазган китебинде ар кайсы илимий булактарга таянып жазган.

Ындыстан – эшкара уругунун курамындагы ири урук бөлүкчө.

Ындыстан уругунун мындай аталып калышынын, алардын өкүлдөрү төмөнкүдөй түшүндүрөт: “Султан Бабурдун убагында кесек уруусунун жоокерлери аны менен кошо Индияга кетип, Султан Бабурдун ал жерди басып алып, улуу могол империясын түзгөнгө көмөктөшөт. Кийин Бабурдун бийлиги ал жерге орноп, чыналган сон, император Бабур жоокерлерине үйлөрүнө кайтканга уруксат берет. Ошондо Индияга барып же Индиядан келишти деп, кесек уруусунун жоокердерине Ындыстан деген атты беришет. Алардан тарагандар “ындыстан” уругу деп аталып калат” (Нурбек Туран, “Кесек”, 266-б.).

Манас энциклопедиясында инди – этноним. “Манас” эпосунда Индустанды таянган, кесектин уулу Шоорук кан тууралу баяндалган, ж.б. айрым эпизоддордо кезиккен эл: “Жедигер менен инди бар, Шаңкай менен кыргыз бар” (к.б.в., 1-китеп, 149-б.) бул саптарга караганда Инди кыргыз уруулары менен катар айтылууда. Демек, инди этнониминин “Манаста” эскерилиши бекер эмес. Эпостун саптарына орто кылымдарда кыргыз менен инди элдеринин кандайдыр бир бучкактарынын кирип калышы ыктымал. Мисалы, 17-кылымда Индия аскерлеринин мизин кайтарган, балх жоокерлерине жардам бергендердин арасында кыргыздар болгону тарыхта белгилүү. Бул тууралу жазылган фарсы тилиндеги кол жазма баяндайт. (М.Э., 243-б.)

Мындан башка Лейлекте Ындыстан жылуу жай деген маанини да түшүндүрөт. Эрте жазда күн анча жылый элек мезгилде шамал тийбеген далда жерде жазды сагынып, күнгө неберелери, жаңы туулган козу-улактары менен чоң энем ийигин ийрип, нускалуу кебин айтып отурар эле. Ары-бери өткөндөр учурашып, бул отурган жериңиз өзүнчө эле Ындыстан го деп айтышчу. Бул сөз жылуу жай деген маанини туюндурат.

Ошол Индияга барып келгендер ал жактын жылуулугу жөнүндө аңыз кылып келишкен го сыягы. Ошондон улам ооздон оозго жомоктолуп өтүп айтылып калса керек. Чоң энем менен ары-бери өткөндө учурашып өткөндөрдүн көпчүлүгү эле 1800-жылдын аягы, 1900-жылдын башында жарык дүйнөгө келишкендер. География менен тарыхты эмес, сабаты жоюлуп, тамга тааныгандары да биринсерин болсо керек. Анткени, чоң атам менен чоң энемдин тең-туштарынын баары согуш мезгилинде оорукта, тылда эмгектенгендер болчу. Эпосто көбүнчө эле “инди” деп берилген.

Өзү кытай индиси –

Беттеп адам барбайт дейт.

Белгилүү - дейт, Шоорукту

Беттеп барып бетине

Менде согуш, салбайт – дейт (С.К. Манас, 445-б.).

С.Каралаевдин варианты боюнча кыргыздын кытай уруусунун ичинде ындыстан же инди уругу бар экендигин тактай албадык. Ал эми кесек уруусунун ичинде ындыстан тобу бар экендиги анык. С.Каралаевдин айтуусундагы 1991-жылы чыккан “Сейтек” эпосунда:

Төөгө минип айза алган,

Төрөлүү журт таң калган

Төп Күнжүт биздин жерибиз,

Индиздан болот элибиз (С.К. Сейтек, 97-б.).

Индиянын султаны

Атактуу кандын уулу элек,

Калыктын кара көзү элек,

Эрен да элек, шер да элек

Эбегейдин бири элек (С.К.Сейтек, 98-б.).

Бул жерде Индиянын султаны, Индиздан деген саптар ындыстанга кандайдыр деңгээлде үндөшкөндүгү байкалууда. Биздин максатыбыз – инди,

ындыстан этнониминин Лейлек говорунда шамал тийбеген жылуу жай экендигин айта кетүү.

Бедөө (ар.беди – чөл; бедуин – чөлдүк эл, чөлдүктөр) – Арабия чөлдөрүндө жашаган көчмөн жана чала көчмөн арабдарга берилген жалпы ат. “Манас” эпосунда эпикалык тулпар аттарга карата гана айтылат. Мисалы, “Алты бедөө ат берди, Колубузга кат берди” (С.О. 4. 35-б.). Чөлдүк көчмөн арабдардын (бедуин) аттары чыдамкай чаалыкпас, жылкынын тукумунан болгондуктан, согуштук окуяларда жоокерлер минип, анын артыкчылык сапаттары сыноодон өткөн. Ошондуктан, араб (бедуин) аттары эпосто “бедөө” (бедөө ат) деген термин “чаалыкпас ат” деген жалпы мааниде негизги варианттарда колдонулат (М.Э. 1-т. 142-б.).

Бедөө тулпар алкылдап

Белде кылыч шаркылдап

Күрөөкө соот жытылдап,

Жортуулуга минген көй буудан

Жоргосу чыгып кылтылдап...

Бедөө – Саякбай Каралаевдин, С.Орозбак уулунун, кыскартылып бириктирилген вариантта, кара сөз менен роман болуп жазылган А.Жакыпбек уулунун “Теңири Манасында” жана профессор К.Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” сөздүгүндө, “Камус наамасында” баарында-күлүк, аргымак, тулпар ат деп берилген. Бизде, Лейлекте, бедөө деген сөз төрөбөс аялга да колдонулат. Өзүмдүн энемден, таженемден: “Китепте бедөө сөзү башка күлүк ат, аргымак деп, берилиптир го – десем – төрөбөгөн аял дагы ден соолугу чың, ар дайым жумушка шайдоот, тапталган күлүк атка окшош, аткарган кызматы жагынан мааниси туура,”-дешти.

«Манас» эпосунун бириктирилген вариантынын “Соңку согуш” деген бөлүмүндө тажик тилиндеги сөздөрдү кезиктиребиз. Көкчөнүн Көкаласын бир жайсаң коштоп, түгөл калмак сүйүнүп, түгөтөбүз муну деп, ортого алып дүңкүлдөтүп ургулай баштаганда, Сыргак ылаачындай жетип, канча калдай, жөө күлүктөрдү жыга сайып өтүп, Көкаланы калмактан жулуп алып, аман сактап кетти. Ошондо Көкчөнү алып келсе:

Ооздо дем, түтүн жок,

Кенедей жерде бүтүн жок.

Башы челек, нан болуп,

Бүткөн бойдо тамтык жок,

Кара кочкул кан болуп (Манас, 2-китеп, 250-б.).

Адамдан кылдат Ажыбай Желмаяндын жонундагы себеп деген бир дарысын, медет дарысын кошуп:

Алты – жети жанаяк

Чар дары кылып жуткузса,

Казактардын эр Көкчө

Умачтай көзү ачылды,

Ооруган жери басылды (Манас, 2-китеп, 250-б.).

Чар дары – төрт түрдүү дарынын кошундусу; ар кошкон дары (Манас, 2-китеп, 316-б.).

Чор – тажикче төрт санын туюнтат.

Лейлектин Кулундусун, райондун борбору Исфананы, Арка айылдарын “чар уруу” эл дешет, бири – бирин жакшы таанышпайт. Айыл сыяктуу катышпайт. Бул айылдарда “Манаста” аталган абаат, канды, кесек, найман, тейит уруулары жашашат. Булардан башка чапкылдыктар бар. Өткөндө кайын сиңдимдикине барсам: “Ой, жеңе, коңшуларыбыз “чар уруу”: корей, өзбек, татар, орус, дуңган бир, эки үй эле кыргызбыз,” – дейт. Анан мен: “Чар уруу” эмес эле, “чар улут” десениз,” – дедим. Бул сөз “Манас” эпосунун дээрлик көп варианттарында бар экендиги баарыбызга маалым. Тилдеги сөздөр бир эл менен чектелбейт, тектештиги болбосо да, кырдаалга жараша башка элдин тилдик закондоруна ылайыкташып сиңип кете берери табигый көрүнүш.

Тилге башка элдердин сөздөрү кошулуп аралашып колдонулушу мыйзам ченемдүү. Кыргыз эли мурдатан коңшулаш элдер менен алака мамиледе болушуп, алардын сөздөрүн да өз тилибизде кошо пайдалана келишкен. Биз “Манас” эпосунун текстин караганыбызда иран тилинен кирген сөздөр көп экендигин байкадык.

Чар дары жөнүндө профессор К.Карасаевдин “Өздөштүрүлгөн сөздөр” сөздүгүндө чардары (ир.) кошмо эм, кошмо дары деп (277 – б.) “Манас” эпосунун бириктирилген вариантындагы:

Алты – жети жан аяк
Чар дары кылып жуткурса,
Казактардын эр Көкчө

Умачтай көзү ачылды (Манас), - деп келтирилген. Ал эми “Камус наама” китебинде дагы жогорку саптар келтирилип “чар дару” – кошмо дары, татаал дары, (813 – уя, 185-б.) деп чар дарынын экинчи маанисин ар кошкон дары, кошундуу дары деп туюнтканга аракеттенген.

К.К.Юдахиндин “Кыргызча – орусча сөздүгүндө чардары (ир.) смесь разных лекарств; составное лекарство – деп берилиптир (350 – б.).

Ашым Жакыпбек уулунун “Теңири Манасында” көп жеринен жара жеп, анда да көөдөнү бийик эр Көкчө жүрөт... (478 – б.). Чар дары жөнүндө берилбептир бул китепте.

Макел – Малгундун келип Алмамбеттен өлгөнү деген бөлүмдө С.Орозбак уулунун айтуусундагы:

Макел дөөнүн эли, Маңгүбө деген жери жөнүндө баяндап, өн – келбети, дене түзүлүшү, адам баласы түшүнгүсүз аркы терки сөзү, мандайындагы жалгыз көзү Макел дөөнүн жанындагылар баары жалаң – баш, кийимдин ордуна чачтары денелеринин баары түктүү, кары – жашын айырмалай алуу кыйын экендиги сүрөттөлөт.

Кийим ордуна чачтары
Таанылбайт кары, жаштары,
Эң кичине дегендин
Даш казандай баштары.
Аяк менен буттары
Ат чабым жерге баргыдай
Коңурсуган жыттары.
Жетимиш кулач карагай –

Жеңил желпи таягы,
Мунарадай аягы (С.О. 225 – б., 4 – т.).

Даш казан сөзүн биз “Манас” үчилтигинде эң көп катышкан кыпчак уруулары менен байланыштыргыбыз келет, кыпчактар тарыхта эң байыркы элдерден экендиги белгилүү. 10-кылымда Борбордук Азиядан батышка оогон. Анткени, кыпчактардын жери өтө чоң территорияны камтып жана согушчул эл болгондуктан Эне-Сайдагы кыргыздардын батыш тарабын мекендеген. Сыр-Дарыянын төмөңкү агымы, Итил дарыясынын боюна чейин жетип, огуз, печенек, хазар, булгар, башкырт жана башка түрк элдери менен аралашып, алардын бир катар урууларын өздөрүнө сиңирген. 11-12-кылымдарда батышка оогон кыпчактар Киевдик Русь мамлекетинин түздөн-түз коңшусу болуп калган. Кыпчактар байыркы орустарда “половец”, латын тилиндеги европалык даректерде “куман” деп аталган. Дон дарыясынын чыгыш тарабы, Итиддин бою, Орто Азиянын түштүк-батышы жана мусулман булактарында “Дашт-и кыпчак” (кыпчак талаалары) деген ат менен белгилүү (Кыргыз тарыхы, 97-б.).

“Дашт-и-кыпчак” урууларынын таасиринде жомокчуларыбыз, “даш казандай баштары” деп салыштырып айтып калган болуш керек.

Мындан башка Жолойдун сырткы көрүнүшүн сүрөттөөдө да С.Орозбак уулунун вариантында Даш казандай башы бар (С.О. 3-т., 183-б.). Даш – иран тилинде талаа деген маанини туюндурат. “Даш” сөзү бүгүнкү күндө Лейлек, Баткенде төл сөз катары эле колдонулат. Мурдагы макалаларда келтирилгендей, думар этнониминин дөмөр, Кулябдын-Көлөп, Хучандын-Кожент болуп айтылганы сыяктуу эле даш-дөш болуп, көп учурда даш деп эле айтылат. Мындан башка “даш казан” деген сөз көлөм жана чен-өлчөмдү билдирип дагы колдонулуп келүүдө. Мисалы, мынча тамагыңыз көп го дегенди, “Тамагыңыз даш казан го? Келе турган кишиңиз көппү?”- деген сөз айкашын Лейлекте колдонуп эле жүрөбүз.

Баяндос этноними. Баяндос – эпосто башы балык, аягы адам түспөлүндөгү элдин аталышы. Көкөтөйдүн ашына чакырылган көп элдердин бири катары эскерилет: “Аягы адамдай бөлүнгөн, Башы балык көрүнгөн Баяндос деген бири бар” (СО 3. 15)(М.Э.1т. 141-б.).

1.Баяндос-(иранча па-бут, аяк, андаз-төшөө, салуу). Кадырлуу адамдарды урмат менен тосуп алууда анын баса турган жерине төшөлө турган төшөкчө, килем.

2. Үйдүн кире беришине, же баса турган жерлерге төшөлө турган таар, кийиз, килем, килемче ж.б. ээр үстүнө салынычуу көрпөчө-эни тайкы төшөк (Сагымбай энциклопедиясы, 212-б.).

Баяндос кылып орунун,
Башкарган экен борумун.
Жекендос кылып орунун
Жеткирген экен борумун (С.О. 7. 393-б.).

(Эни тайкы эмес, эни энсиз болуш керек, Шайжигитова Буурабия).

Лейлекте жана түштүк регионунда баяндосту милдетүү түрдө бүгүнкү күнгө чейин пайдаланып келүүдө. Үйлөнө турган жигит колуктусун алып кеткени келгенде баяндос (паяндос) деп, сөзсүз түрдө килем төшөйт. А келин келгенде, кымбат баалуу тукаба же баркыт төшөлүшү шарт. Баяндосту кыздын, жигиттин жанында жүргөн жеңеси алат.

Адабияттар:

1. Манас:кыскартылып бириктирилген вариант, 1-к.,-Ф.,1959.
2. Манас энциклопедиясы, 1-т. - Бишкек,1995.

3. С.Орозбаков, 3-т. - Фрунзе: Кыргызстан,1981.
4. С.Каралаев. Манас. - Б.: Турар,2010.
5. Сейтек: эпос Саякбай Каралевдин айтуусу боюнча.- Фрунзе: Адабият, 1991.
6. А.Жакыпбек.Теңири Манас.- Б.: Кыргызстан, 1995.
7. Б.У.Рустамбеков, Т.К.Чороев.Кыргыз тарыхы кыскача энциклопедиялык сөздүк.- Фрунзе: Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакциясы,1990.
8. Манас. Сагымбай энциклопедиясы. – Б.: Бийиктик плюс, 2015.

Рецензент: к.филол.н., Карымшакова А.
